

Receptie van Harry Mulisch in Polen

IRENA BARBARA KALLA

University of Wrocław, Poland

Uniwersytet Wrocławski, Katedra Filologii Niderlandzkiej

ul. Kuźnicza 21-22, 50-138 Wrocław, Poland

bkalla@poczta.onet.pl

Harry Mulisch's oeuvre as an example of the reception of Dutch literature in Poland

Abstract. Dutch literature is not so well-known and popular in Poland as one could expect, judging by its finest achievements, with Harry Mulisch's oeuvre as their very important part. Harry Mulisch is considered one of the three most prominent post-war Dutch prose writers. Three of his short stories and four of his novels have been translated into Polish. The article discusses the reception of Mulisch in Poland as an example of a broader phenomenon of the post-war reception of Dutch literature in Poland.

Keywords: reception, Mulisch, Polish literary critique, literature in the *source language*, literature in the *target language*, and *translated literature* as systems, cultural interactions, cultural transfer

1. Inleiding

De Nederlandse literatuur is in Polen een onbekende literatuur. Deze stelling kan enigszins verbazing wekken bij iemand die de hoogtepunten van de Nederlandse literatuur kent. Een daarvan is het werk van Harry Mulisch, een van de meest gevierde auteurs in Nederland. Op zijn succes in Europa moest Mulisch echter lang wachten. In Duitsland waar hij een van de populairste Nederlandse auteurs is, kwam pas in de jaren tachtig een doorbraak in de tot dan gematigde receptie (Van Uffelen 1994: 216). Vergeleken met andere Nederlandse auteurs is het werk van Mulisch in het Pools tamelijk goed vertegenwoordigd, maar het is de vraag of er sprake is van een vergelijkbare receptie als in het Duitse taalgebied. Hoe reageert het Poolse literaire systeem op de werken van het Nederlandse literaire systeem, in dit geval op het werk van Harry Mulisch? Hoe wordt dit werk in het Poolse literaire systeem opgenomen, hoe wordt het ontvangen, op welke facetten van het werk van Mulisch let de Poolse kritiek en wat wordt buiten beschouwing gelaten?

Wat zijn de mogelijke redenen daarvoor? Dit zijn de vragen waarop ik me in dit artikel wil concentreren.

De Poolse receptie van het werk van Harry Mulisch begon met de vertaling van het verhaal "De sprong der paarden en de zoete zee" (1954). Het verhaal verscheen in 1975 in een anthologie van Nederlandse verhalen *Z kraju Złotego Lwa* [Uit het land van de Gouden Leeuw]. In deze bloemlezing werden ruim twintig verhalen van vooraanstaande Nederlandse schrijvers gepubliceerd bij de grootste Poolse uitgeverij PIW in een oplage van 10.000 exemplaren. Deze publicatie zag het licht in de periode 1970-1990, jaren die als een groei van interesse voor de Nederlandse literatuur in Polen worden beschreven (Koch 2003: 47). Een jaar later, ook bij PIW, werd de kleine roman van Mulisch *Het zwarte licht* (*Czarne światło*, 1976) gepubliceerd. Het boek werd uitgegeven in een oplage van 30.000 exemplaren en bleef niet onopgemerkt. In tijdschriften verschenen recensies. Pas de in 2001 uitgegeven *De procedure* (*Procedura*) genoot echter van echt grote interesse bij de Poolse kritiek.

2. *Het zwarte licht* (*Czarne światło*, uitgeverij PIW 1976, vertaald door Ewa Dijk-Borkowska ¹)

De handeling van deze kleine roman omvat een dag. Als in een lens vallen hier het verleden en de toekomst, het einde en het begin, het licht en het donker, de 'normale' en de 'zieke' wereld samen. *Het zwarte licht* vertelt over grens-ervaringen en over de leegte van de paradox, een leegte die voelbaar wordt in de ruimte die tussen schijnbare tegenstellingen ontstaat.

In *Rocznik Literacki*, een tijdschrift dat van 1956 tot 1984 in Warschau verscheen en besprekingen van Poolse en vertaalde literatuur publiceerde, werd een recensie onder de titel "Literatura holenderska" [Nederlandse literatuur] opgenomen. De auteur, neerlandica en vertaalster Zofia Klimaszewska, bespreekt daarin *Het zwarte licht* van Harry Mulisch naast *De dokter en het lichte meisje* (*Lekarz i dziewczyna lekkich obyczajów*) van Simon Vestdijk. In *Miesięcznik Literacki*, een maandelijks tijdschrift waarin naast boekbesprekingen tevens poëzie en prozafragmenten werden geplaatst, werd een recensie gepubliceerd van Anna Esden-Tempska, tegenwoordig hoofdredacteur van de Poolse editie van *Reader's Digest*. Deze bespreking was volledig aan de roman van Mulisch gewijd. In *Literatura na Świecie*, sinds zijn ontstaan in 1971 een van de belangrijkste en populairste tijdschriften

¹ Ewa Dijk-Borkowska vertaalde tevens *Op leven en dood* van Anna Blaman en verzorgde de uitgave van de anthologie *Smutny kos: Opowieści niesamowite i osobliwe z prozy niderlandzkiej* [De droevige merel: Ongelooflijke en eigenaardige verhalen uit het Nederlandse proza] (1983).

waarin vertalingen van ambitieuze buitenlandse literatuur werden gepubliceerd, verscheen een kleine recensie van Jan Walc, literatuurwetenschapper en publicist. Behalve deze periodieken werden ook in weekbladen recensies geplaatst waarin *Het zwarte licht* of apart besproken werd (*Wiadomości*) ofwel samen met een andere roman (*Argumenty*). Interessant is, dat het in het laatste geval eveneens om een kleine roman uit een kleine literatuur gaat, en wel om *Usta pełne ziemi (Usta puna zemlje* [De mond vol aarde]) van de Servische schrijver Branimir Šćepanović. Beide romans werden bij de uitgeverij PIW in dezelfde reeks gepubliceerd.

Laten we eerst de reacties op *Het zwarte licht* in de Poolse tijdschriften van dichterbij bekijken. Zofia Klimaszewska plaatst de roman van Harry Mulisch in de bredere context van de Nederlandse literatuur. De recensente en tegelijkertijd vertaalster van Nederlandse literatuur verklaart bij deze gelegenheid de problemen, die verbonden zijn met het feit dat het Nederlands de taal van literatuur van twee landen is: en wel van de literatuur uit Nederland en die uit België (Vlaanderen). Dit is een feit dat nog heden ten dage voor een gemiddelde Poolse lezer niet bekend is. Klimaszewska noemt *Het zwarte licht* een psychologische roman en bepaalt hem als intellectueel proza. Ze merkt de symboliek op en de mythologisering van de personages alsook de afstand van de auteur tot de beschreven gebeurtenissen. Voor het werk van Harry Mulisch zijn dat zeker belangrijke kwesties die door de Nederlandse literatuurwetenschappers vaak worden aangehaald. Klimaszewska maakt de lezer tevens attent op de compositie van de roman en op het probleem van de tijd waardoor Mulisch vanaf het begin van zijn schrijverschap is gefascineerd. Ook de andere recensenten gaan niet voorbij aan de symmetrische compositie van *Het zwarte licht* waarin de dag van de 46ste verjaardag van Maurits Akelei wordt beschreven. Na een mislukking die precies 23 jaar geleden plaatsvond, onderneemt hij een poging tot een nieuw begin. Dit is tevens de dag waarop het einde van de wereld is voorspeld. De recensenten lezen deze roman in de eerste instantie als een *love story*, toch concentreren ze zich niet alleen op deze laag van *Het zwarte licht*. Onder de besprekingen valt vooral de tekst van Anna Esden-Tempska op. In haar diepgaande recensie ondergaat de roman van Harry Mulisch een grondige psychologische analyse. Behalve de compositorische bijzonderheden worden er tegelijkertijd andere aspecten van het werk van Harry Mulisch aangesneden waaraan door de andere recensenten van deze roman, maar ook van later in Polen uitgegeven werken van Mulisch, voorbijgegaan is. Ik doel hier niet enkel op de problematiek van de identiteit, de wereld die door de personages intuïtief waargenomen wordt of de problematiek van de ander. Esden-Tempska merkt tevens de voor Mulisch karakteristieke opposities op: licht-donker, einde-begin, hoop-verlies, "ervaring van de leegte waar men eerst de zin van

het leven zag, "2" de herinnering aan het verleden en intensiteit van verlangen naar de toekomst" 3 (Esden-Tempska 1978). Hiermee loopt ze vooruit op het feit dat de schijnbaarheid van de tegenstellingen en de ervaring van de grens ertussen tegenwoordig steeds vaker door Mulisch-kenners, literatuuronderzoekers in het Nederlandse taalgebied ter discussie wordt gesteld (Van Uffelen 1993: 220; Brems 2006: 72, 662). Esden-Tempska probeert deze te verklaren vanuit het existentialistische perspectief dat volgens haar in de roman aanwezig is. De botsing tussen tegenstellingen heeft voor haar de oorsprong in "de voor de Nederlandse culturele kring karakteristieke protestantse traditie met haar conceptie van genade waarvan het tekort geen fout van het individu is, en toch wordt het individu met een absolute verantwoordelijkheid belast" (Esden-Tempska 1978). 4

Een negatieve stem in de receptie van *Het zwarte licht* is een kleine tekst van Jan Walc uit het voor de buitenlandse literatuur belangrijke tijdschrift *Literatura na Świecie*. Walc wijst op het feit dat de roman van Mulisch pas twintig jaar na zijn Nederlandse première in het Pools werd vertaald. De recensent bestempelt *Het zwarte licht* als "schematisch melodrama" 5 en de compositie ervan als achterhaalde kunstjes (Walc 1977). 6 Dit misschien niet ten onrechte. De geconstrueerdheid van Mulisch' romans zal ook in de toekomst afwisselend bewondering dan wel afstandelijkheid of zelfs weerzin wekken bij de Poolse recensenten.

3. De aanslag (Zamach, uitgeverij Czytelnik 1988, vertaald door Ryszard Pyciak 7)

In 1983 verscheen de volgende anthologie met Nederlandse verhalen *Smutny kos: Opowieści niesamowite i osobliwe z prozy niderlandzkiej* [De droevige merel: Ongelooflijke en eigenaardige verhalen uit het Nederlandse proza] waarin het verhaal van Mulisch "Wat gebeurde er met sergeant Massuro?" ("Co się stało z sierżantem Massuro?") werd geplaatst. Daarna werd pas in 1988, zes jaar na

² "[...] doświadczenie poczucia pustki tam, gdzie widziało się sens życia" (Esden-Tempska 1978); alle vertalingen in dit artikel zijn van mij, IBK.

³ "[...] pamięcią przeszłości a intensywnością dążenia w przyszłość" (Esden-Tempska 1978).

⁴ "[...] charakterystyczną dla niderlandzkiego kręgu kulturowego tradycją protestancką ze swoją koncepcją łaski, której niezawiniony brak obciąża odpowiedzialnością bezwzględna" (Esden-Tempska 1978).

⁵ "[...] książka jest schematycznym melodramatem" (Walc 1977).

⁶ "Mimo pewnych chwytów kompozycyjnych, które chciałyby uchodzić za awangardowe, i może na takie wyglądały w roku 1956 [...]" (Walc 1977).

⁷ Ryszard Pyciak is journalist en vertaler; behalve Harry Mulisch vertaalde hij o.a. L. P. Boon (*Kapellekensbaan*), G. Walschap (*Een mens van goede wil*) en Jan Terlouw (*Oorlogswinter*).

de Nederlandse uitgave, *De aanslag* gepubliceerd. De roman werd een bestseller in Nederland en in Duitsland en werd in het algemeen ook in andere Europese landen goed onthaald (Goedegebuure 1991). Daartoe heeft ongetwijfeld de verfilming van de roman uit 1987 bijgedragen die met een Oscar voor de beste buitenlandse film werd bekroond. In Polen kan men zeker niet van een succes spreken, laat staan van een soortgelijk succes als in Duitsland. Dit heeft ook de auteur van de enige, bij mijn weten, recensie van het boek voorspeld. Deze recensie verscheen in het tijdschrift *Nowe Książki*, het oudste en tegelijkertijd het populairste tijdschrift waarin boekbesprekingen door gerenomeerde critici en literatuurwetenschappers worden geplaatst. De recensente Marzanna Leociak, literatuurwetenschapper en redacteur van leerboeken Pools voor de middelbare school, schreef het volgende:

Ik denk dat het boek van Mulisch in Polen geen bestseller wordt. Deze manier van schrijven over de oorlog wijkt te veel af van het model dat in onze literatuur zijn vaste plaats verworven heeft. We weten weinig van de intenties en van de genese van West-Europese vredesbewegingen. We zijn nog steeds meer gefascineerd door het welzijn van de Nederlandse stadjes dan geïnteresseerd in de problemen van hun bewoners. (Leociak 1989: 30)⁸

Dit recensiefragment illustreert niet alleen de receptietheorie volgens het model van Jauss, waarin de lezer, verrijkt maar tegelijkertijd belast met het bagage van gelezen werken, de teksten interpreteert overeenkomstig met zijn verwachtingshorizon. Het bovenstaande fragment is tevens een illustratie van de theorie over wederzijdse invloeden en relaties tussen drie literaire systemen: literatuur in de brontaal, literatuur in de doeltaal en literatuur in vertaling (Van Uffelen 2000; 2006). Wanneer Leociak schrijft: "Deze manier van schrijven over de oorlog wijkt te veel af van het model dat in onze literatuur zijn vaste plaats verworven heeft", typeert ze het systeem van literatuur in de doeltaal als een gesloten systeem dat onder andere door een bepaalde, onveranderlijke manier van schrijven over de oorlog wordt gekarakteriseerd, als een systeem waarvan de identiteit in dat opzicht niet ter discussie gesteld worden kan ("Ik denk dat het boek van Mulisch in Polen geen bestseller wordt") (Leociak 1989: 30).

Tegelijkertijd laat deze recensie een mogelijke interactie tekst – lezer zien. Op een andere plaats kijkt de recensente uit het perspectief van iemand die de Poolse lezer vertegenwoordigt en tegelijkertijd een enigszins bredere kennis heeft van

---

⁸ "Myślę, że książka Mulischa nie stanie się bestsellerem w Polsce. Ten sposób pisania o wojnie zbyt daleko odbiega od utrwalonego w naszej literaturze modelu. Mało wiemy o intencjach i genezie zachodnioeuropejskich ruchów pokojowych. Wciąż jesteśmy bardziej zafascynowani dostatkami holenderskich miasteczek niż problemami ich mieszkańców" (Leociak 1989: 30).

de geschiedenis van Nederland dan de doorsnee Poolse lezer. Vanuit dit perspectief merkt ze het volgende op:

De negatie van het geweld en tolerantie voor het anders-zijn in alle mogelijke vormen – dit is een levensbeschouwing die niet alleen uit de ervaringen van de laatste oorlog voortvloeit. Dit is een erfenis van een moeilijke geschiedenis van deze natie, haar gevecht voor onafhankelijkheid en de bloedige religieuze conflicten. Een niet bepaald gunstige geografische ligging en bittere historische ervaringen hebben bij de Nederlanders geen gevoel van nederlaag laten ontstaan noch werden ze een gemakkelijk excuus voor eigen tekorten en zwakheden of voor afwijzing van de vreemdelingen. Het lijkt alsof de Nederlanders maar een soort depressie kennen, namelijk de geografische depressie. Het land van welvaart, zo indrukwekkend en schilderachtig, is het effect van het zwoegen van vele generaties. Op de moeilijkheden en slagen van het lot werd met verhoogde activiteit gereageerd, op het gevaar – met moed en solidaire inspanning. (Leociak 1989: 30)⁹

Ongeacht het feit dat het bovenstaande fragment veel stereotype beelden van Nederland bevat, dringt zich toch de vraag op in hoeverre dit direct aansluit bij de gerecenseerde roman en in hoeverre het naar de Poolse historische, politieke en maatschappelijke context verwijst. De recensie verscheen namelijk in mei 1989, enkele maanden na de rondetafelgesprekken tussen de oppositie en het communistisch regime, en één maand voor de eerste vrije verkiezingen in Polen waarin Lech Wałęsa zegevierde. Het antwoord op de gestelde vraag is misschien minder belangrijk dan het bewustzijn van de mogelijkheid dat deze roman van Mulisch tot een ruimte had kunnen worden waarin de Poolse context zijn plaats zou kunnen vinden. Toch behaalde *De aanslag*, met al zijn anders-zijn dat ook door de recensente werd genoemd, in de Poolse cultureel-maatschappelijke context van voor de naderende omwenteling geen succes.

⁹ "Bowiem negacja przemocy i tolerancja dla wszystkich odmienności to postawy wyrastające nie tylko z doświadczeń ostatniej wojny. To dziedzictwo trudnej historii tego narodu, walki o niepodległość, krwawych konfliktów religijnych. Ciężkie warunki naturalne i gorzkie doświadczenia historyczne nie wywołały u Holendrów poczucia klęski, nie stały się też łatwym usprawiedliwieniem własnych niedostatków i słabości, niechęci wobec obcych. Wydaje się, iż Holendrzy znają tylko jeden rodzaj depresji – geograficzny. Kraj dostatni, schludny i malowniczy to efekt morderczej pracy pokoleń. Na przeciwności odpowiadano wzmożoną aktywnością, na zagrożenie odwagą i solidarnym wysiłkiem" (Leociak 1989: 30).

4. *Twee vrouwen. Oude lucht (Dwie kobiety. Stare powietrze, uitgeverij Wydawnictwo Dolnośląskie 1990, vertaald door Andrzej Wojtaś* ¹⁰⁾

De roman *Twee vrouwen* uit 1975 en het verhaal *Oude lucht* uit 1977 werden door de uitgeverij Wydawnictwo Dolnośląskie uit Wrocław in 1990 in een boek gepubliceerd. Wydawnictwo Dolnośląskie was een staatsuitgeverij, bestond op dat moment vier jaar en zou in 1991 geprivatiseerd worden. Ook dit boek van Mulisch vond zo goed als geen weerklank bij het Poolse publiek. In het geval van *Twee vrouwen* kan een parallelle met de Duitse vertaling van deze roman interessant zijn. In Duitsland verscheen *Twee vrouwen* in de reeks *Nederlandse bibliotheek* en dit feit werd door Mulisch zelf "als een van de belangrijke oorzaken voor het mislukken van zijn roman in het Duitse taalgebied aangeduid" (Van Uffelen 1994: 216). Een van de lagen in *Twee vrouwen* is een lesbische liefdesrelatie die in de eerste persoon wordt verteld, vanuit het perspectief van het hoofdpersonage. In Polen verscheen het boek als eerste titel in de reeks *Literatura niderlandzka* [Nederlandse literatuur]. Deze reeks werd niet voortgezet en het is moeilijk te beoordelen of dit een rol heeft gespeeld in de povere receptie van de roman. In *Nowe Książki* werd een enkele, bij mijn weten, recensie gepubliceerd. Danuta Bakalarczyk, een vaste recensente van *Nowe Książki*, plaatst het boek van Mulisch in het feministische discours en ze doet dat op een eigenaardige manier. Eerst trivialeert ze het feminisme om direct daarna vast te stellen dat het een interessante idee is (Bakalarczyk 1991: 45). Hetzelfde manoeuvre wordt door Mulisch aangewend, hij speelt verschillende schijnbare tegenstellingen tegen elkaar uit, maar dit is de recensente ontgaan. Ze bestempelt de roman als een "in overeenstemming met de feministische ideologie geschreven artistieke kitsch," ¹¹ "melodramatisch, grenzend aan de pornografie" ¹² en "pseudo-literatuur [. . .] met denkgaten die zelfs door de verstandige ideeën van de feministen niet dicht te maken zijn" ¹³ (Bakalarczyk 1991: 45-46). De recensente geselt ook meedogenloos de vertaler wiens naam niet, zoals gebruikelijk, vooraan in het boek opgegeven werd, maar ergens achteraan het boek, op een bijgesloten *erratablaadje*. Bakalarczyk citeert een paar fragmenten die in het Pools inderdaad zeer vlak en zelfs triviaal klinken.

¹⁰ Andrzej Wojtaś vertaalde tevens o.a. Jan Wolkers (*Terug naar Oegstgeest*) en Marnix Gijsen (*Klaaglied om Agnes*); winnaar van Martinus Nijhoff Prijs in 1983.

¹¹ "[. . .] tłumaczone utwory, acz zgodne z feministyczną ideologią, są artystycznymi kiczami" (Bakalarczyk 1991: 45).

¹² "[. . .] melodramatyczne, ocierające się o pornografię [. . .]" (Bakalarczyk 1991: 45).

¹³ "[. . .] rozumnych skądinąd rozpoznań feministek, nie zalepi dziur myślowych tej pseudo-literatury" (Bakalarczyk 1991: 46).

Het is in zijn geheel een tamelijk agressieve recensie waarbij de auteur, enigszins ontwapenend, getuigenis geeft van haar gebrek aan oriëntatie als ze bekent:

Ik wil bewust het geslacht van de auteur van deze niet-filosofische verhaaltjes niet leren kennen. Ik geloof liever dat ik hier te maken heb met een bewuste parodie van het feminisme dan met een serieuze uitvoering ervan die tot de collectie van het door de feministen geschreven proza niet gerekend mag worden. [. . .] Ik wil ook liever in de overtuiging gehouden worden dat de productie van Harry Mulish ¹⁴ (een hij, een zij?) niet representatief is voor de Nederlandse literatuur, want in deze reeks werd het boek gepubliceerd. (Bakalarczyk 1991: 46) ¹⁵

“Receptie is een gebeuren dat niet in de laatste plaats ook tijdens het receptieonderzoek gebeurt,” schrijft Herbert Van Uffelen en dit is de reden van mijn aanvullend commentaar op deze recensie (Van Uffelen 2006). Had de recensente de moeite gedaan om na te kijken dat ‘Harry Mulish’ een man is, had ze misschien de verteltechniek herkend die in het feministische discours ‘narratieve transgressie’ wordt genoemd. Narratieve transgressie is “een verbreken met de grammaticale categorie van het eigen geslacht” (Koch 2005: 5). ¹⁶ Deze greep kan, zoals Magdalena Koch in de context van de Servische literatuur van het modernisme schrijft, “ons, lezers, bewust maken dat de manier waarop het geslacht in een literair werk wordt gepresenteerd, vooral een zuiver culturele en literaire constructie is en dat het biologische geslacht van de auteur geenszins de schrijfprocedure hoeft te determineren, ook als het verhaal in de eerste persoonsvorm enkelvoud wordt geleid” (Koch 2005: 6). ¹⁷ In de Nederlandse literatuur is dit een vaak voorkomend procédé, karakteristiek niet alleen voor de schrijfsters van de tweede feministische golf maar ook steeds vaker door mannelijke schrijvers toegepast, zoals bijvoorbeeld in *Schitterend gebrek* (2003), de met de Libris Literatuurprijs bekroonde roman van Artur Japin het geval is. De door Mulisch gehanteerde verteltechniek lijkt in ieder geval een interessant gegeven dat door de recensente van *Twee vrouwen* natuurlijk niet herkend kon worden omdat ze niet

¹⁴ De foutieve spelling van de naam die in de recensie gehanteerd wordt, heb ik in mijn vertaling behouden.

¹⁵ “Płci autora obu powiastek nie-filozoficznych nie dociekam. Wolę wierzyć, że mam do czynienia ze świadomą parodią feminizmu niż z jego serio wydaniem, której nie należy włączać do kolekcji prozy feministek. [. . .] Wolę również trwać w przekonaniu, że produkcja Harry Mulish (-a?) nie jest reprezentatywna dla literatury niderlandzkiej, bo w takiej serii umieścił ją wydawca” (Bakalarczyk 1991: 46).

¹⁶ “Zerwanie z kategorią gramatyczną własnej płci [. . .]” (Koch 2005: 5).

¹⁷ “Ten śmiały zabieg mógł uświadomić nam, odbiorcom, że sposób prezentowania płci w utworach jest przede wszystkim czystym konstruktem kulturowym i literackim, a płęć biologiczna autora/autorki wcale nie musi determinować procedury pisarskiej nawet wówczas, gdy narracja jest prowadzona w pierwszej osobie liczby pojedynczej” (Koch 2005: 6).

eens wist of ze een roman van een man dan wel van een vrouw gelezen had. Bakalarczyk, die het ideologische feminisme vertegenwoordigt, gaat ook voorbij aan andere aspecten van Mulisch' roman waaraan ze als feministe eigenlijk niet mag voorbijgaan. Evenmin merkt ze de mythologische structuur van *Twee vrouwen* op, die zich onder andere in de Orpheus-mythe manifesteert en die als zodanig tevens een stem is in het feministische discours.

5. *De procedure* (Procedura, uitgeverij W.A.B. 2001, vertaald door Jerzy Koch ¹⁸)

In 2001 verscheen *De procedure* in het Pools. In het geval van Mulisch, maar ook vaak ten opzichte van het werk van andere Nederlandstalige schrijvers die in het Pools worden vertaald, is de periode van drie jaar tussen de Nederlandse en de Poolse uitgave een soort record. Sinds *De procedure* kan tevens gesproken worden van een nieuw hoofdstuk in de Poolse receptie van Mulisch. De uitgeverij organiseerde een professionele promotie van het boek waarvoor Harry Mulisch uitgenodigd werd. Hij ontmoette zijn lezers in de Nationale Bibliotheek in Warschau, werd geïnterviewd en kwam op het nieuws van TVP, wat uiterst zelden gebeurt als buitenlandse schrijvers naar Polen komen. In kranten en tijdschriften verschenen talrijke korte aankondigingen en uitvoerige recensies. De roman werd door een van de populairste radioprogramma's ("Trójka") aanbevolen.

Het merendeel van de recensenten concentreerde zich op het scheppingsproces, een van de belangrijkste problemen van *De procedure*. In de roman worden tenminste vier soorten van het scheppingsproces beschreven: schepping van Golem, schepping van Eobiont, verwekking van een kind en het ontstaan van het boek. Deze vier scheppingsprocessen werden aan een diepgaande analyse onderworpen in de recensie van literatuurcriticus en medewerker van de Universiteit van Szczecin Andrzej Skrendo, geplaatst in het literair-culturele tijdschrift *Pogranicza*, een tijdschrift dat een bijzondere aandacht aan verschillende grensgebieden in de cultuur besteedt. De recensent gaf het verslag van zijn lezing van *De procedure* een vorm van de "protocol van vier lecturen" (Skrendo 2002).¹⁹ Met veel engagement loste hij talrijke intertekstuele raadsels van *De procedure* op en ook andere geheimen verbonden met de namen- en cijfersymboliek.

Vrijwel alle recensenten hebben de roman vooral gelezen als een vraag naar het wezen en de gevolgen van de scheppingsakte waardoor in het boek ver-

¹⁸ Jerzy Koch, professor, neerlandicus, literatuurwetenschapper en vertaler, verzorgde o.a. de vertaling van *Max Havelaar* van Multatuli; winnaar van Martinus Nijhoff Prijs in 1995.

¹⁹ "Protokół z czterech lektur" (Skrendo 2002).

schillende, soms schijnbaar zeer uiteenlopende verhaallijnen verbonden worden. De recensenten van *De procedure* denken er niet meer hardop over na of ze een boek van een schrijver dan wel van een schrijfster hebben gelezen. Ze situeren Mulisch goed in het literaire landschap van Nederland en ook in de Europese context. Ze zijn goed op de hoogte van het reeds in het Pools vertaalde werk van Mulisch en halen graag de bibliografische gegevens aan, waar banden met Polen aan te wijzen zijn. De stilistische verscheidenheid van de roman wordt benadrukt, zijn gelaagdheid geprezen, en deze keer wordt niet voorbijgegaan aan het voor Mulisch karakteristieke spel met schijn en wezen, waar het banale en de kwin-tessens van het zijn aan elkaar grenzen en in elkaar overgaan:

Dit is een ware toets – kan je het verhaal op tijd van je afschudden, snel genoeg om zich bewust te worden dat het geen goedkope melodrama is waar het hier om gaat, om niet in de banaliteit te verdrinken en steeds op zijn hoede te zijn. Steeds weer verschijnen hier namelijk aanwijzingen, elementen die ideaal bij elkaar passen, er wordt gepeinsd over “het wezen.” Daarop berust de moeite van het lezen van *De procedure*: je niet om de tuin te laten leiden. (Dudziak 2002)²⁰

De lezer en recensent relativeert zijn kritische opmerkingen en, de suggestie van *De procedure* volgend, neemt hij de verantwoordelijkheid op zich voor de tekst en voor het begrijpen ervan: “Misschien komt hier trouwens niets soortgelijks voor, misschien zijn dat reflecties van ‘een slecht gekozen partner,’ van mij – de lezer – dus” (Dudziak 2002).²¹

Onder de vele stemmen rond *De procedure* verwijst de recensie van Inga Iwasiów, professor moderne Poolse literatuur aan de Universiteit van Szczecin, niet alleen naar de reeds genoemde problemen. Bovendien wordt ook “de vraag naar de grenzen tussen de theoretische speculaties en het ware leven” gesteld (Iwasiów 2002).²² Tegelijkertijd gaat de recensente diep in op een paar gekozen onderwerpen en analyseert ze de roman zonder vooroordelen – zowel zijn inhoudelijke gelaagdheid als de narratieve gecompliceerdheid. Iwasiów rekent dit proza tot gereflecteerd postmodernisme, noemt *De procedure* “een roman over het bewustzijn van de moderne man”²³ en formuleert doeltreffend de boodschap

²⁰ “To jest prawdziwy test – czy z tej fabuły da się w porę otrząsnąć, na tyle szybko, żeby uświadomić sobie, że nie o tani melodramat tu chodzi, żeby nie utonąć w banale i ciągle mieć się na baczności. Co i rusz bowiem pojawiają się tutaj wskazówki, rozmyślenia o “istocie,” elementy idealnie łączące się w całość. Na tym polega trud czytania *Procedury* – nie dać się zwieść” (Dudziak 2002).

²¹ “Może zresztą nic podobnego tu nie zachodzi, możliwe, że to refleksje ‘źle dobranego partnera,’ czyli mnie-czytelnika” (Dudziak 2002).

²² “[...] pytanie o granice teoretycznej spekulacji i prawdziwego życia” (Iwasiów 2002: 107).

²³ “*Procedura* wydaje mi się znakomitą powieścią o świadomości współczesnego mężczyzny [...]” (Iwasiów 2002: 107).

die in *De procedure* ook aanwezig is: "In de roman is een belangrijk teken, een boodschap te vinden: de code, het schrift, de formule, het geheim. Deze blijven, hoewel er heel wat door de mannen aan gesleuteld wordt, het domein van de vrouwen. De vrouwen behoort het proces, zelfs als de mannen de procedure beheren" (Iwasiów 2002: 107).²⁴

Hoewel de weerklank in het algemeen positief is, ontbreken er onder de recensenten ook geen negatieve stemmen, maar de kritische opmerkingen maken soms wel een ontwapenende indruk. Naast een paar intrinsieke bijdragen aan de interpretatie van de roman schrijft bijvoorbeeld Ewa Nowacka, een vaste recensente van *Nowe Książki*, over haar teleurstelling met het einde van *De procedure*: "De betaalde moordenaars zijn natuurlijk ook een manier om het hoofdpersonage van kant te maken, maar ik zou toch voor een ander einde voor Victor Werker pleiten, hij verdient dat" (Nowacka 2002: 25).²⁵ Volgens de interpretatie van Edwin Bendyk, journalist en publicist, verbonden met het weekblad *Polityka*, is de procedure uit de titel een recept op basis waarvan het boek zo werd voorbereid om succes te garanderen: "In *De procedure*, net als in moderne shampoos, krijgen we in één verpakking het volkomen geluk en het geheel is zo handig geprepareerd om de intellectuele vaardigheden van de lezer niet onnodig in te spannen, terwijl er naar hem wordt geknipoogd: 'wat ben je toch wijs!'" (Bendyk 2002).²⁶ In deze recensie blijft zelfs de vertaling van Jerzy Koch niet gespaard. De recensent geeft wel toe dat het hier om een uitstekende literaire vertaling gaat, maar tegelijkertijd noemt hij drie voorbeelden van slecht gebruik van woorden uit het register van bètawetenschappen. Ik blijf even stilstaan bij deze kritische opmerking want dit soort negatieve kritiek, die niet enkel de kwaliteit van de vertaling betreft, is typerend voor alle recensenten die door het werk van Mulisch niet geboeid zijn, vanaf de publicatie van *Het zwarte licht* tot de laatst verschenen *De ontdekking van de hemel*.

---

²⁴ "Jest więc w powieści ważny znak, ważne przesłanie – kod, pismo, wzór, tajemnica, choć majsterkują przy nich mężczyźni, pozostają domeną kobiet. Do kobiet należy proces, jeśli nawet mężczyźni władają procedurą" (Iwasiów 2002: 107).

²⁵ "Płatni mordercy to też oczywiście jakiś sposób zglądzenia bohatera, ale optowałabym za innym rodzajem zgonu dla Wiktora Werkera, zasługuje na to" (Nowacka 2002: 25).

²⁶ "W *Procedurze*, podobnie jak w nowoczesnych szamponach, dostajemy w jednym opakowaniu pełnię szczęścia, a całość jest spreparowana tak zręcznie, by nadmiernie nie nadwerężyć intelektualnych zdolności czytelnika, jednocześnie mrugając do niego okiem: 'ale jesteś mądry!'" (Bendyk 2002).

6. De ontdekking van de hemel (*Odkrycie nieba*, uitgeverij W.A.B. 2006, vertaald door Ryszard Turczyn²⁷)

In mei 2006 ging de vertaling van *De ontdekking van de hemel* in première, een werk van Mulisch dat als zijn *opus vitae* wordt beschouwd. Hoewel het boek pas veertien jaar na zijn Nederlandse uitgave in het Pools werd vertaald, is het hier niet verkeerd op zijn plaats om een lovend woord uit te spreken over de uitgeverij. W.A.B. nam het risico op zich om een tweede, ditmaal bijna 800 pagina's tellende roman van Mulisch te laten vertalen en te publiceren. *De procedure* was niet bepaald een economisch succes (2050 exemplaren verkocht sinds oktober 2001 tot eind september 2006²⁸), maar werd positief gereciperd. Het volgende boek van Mulisch verscheen in mei 2006 en werd begeleid door talrijke kleine aankondigingen in verschillende kranten en tijdschriften. Tot eind september 2006 werden er 1200 exemplaren van verkocht. Van een grote interesse van de literaire kritiek kan geen sprake zijn – het aantal verschenen besprekingen is tot nu toe gering. De meest uitgebreide recensie van de roman werd in het dagblad *Dziennik. Polska. Europa. Świat* geplaatst en was zeer kritisch, waarvan zelfs de titel al getuigt – “Mulisch jest przereklamowany” [Mulisch wordt overschat]. Volgens de recensent Krzysztof Zaleski, theaterregisseur en acteur, werd de schrijver overdreven aangeprezen – niet in Polen natuurlijk maar daarbuiten – en hij kon zich moeilijk met het feit verzoenen dat Mulisch bij de Nobelprijswinnaar J.M. Coetzee hoog in het vaandel staat. Coetzee durft hij niet te bekritisieren, maar de critici die hoog met het werk van Mulisch ophopen, krijgen het hard te verduren: “Kritiekloze critici beweren dat Mulisch een Thomas Mann van onze tijden is. Maar dit is absolute flauwekul. [. . .] De critici (maar enkel de kritieklozen) plaatsen deze roman naast de belangrijkste Europese romans van de afgelopen eeuw en beschouwen hem als een moderne versie van *Zauberberg* van Mann” (Zaleski 2006).²⁹ Ongeacht de negatieve toon van deze tekst en gezien de tot nu toe besproken reacties op het werk van Mulisch in Polen is deze recensie toch een *novum* en alleen al daarom interessant. *De ontdekking van de hemel* wordt hier namelijk voor de eerste keer in de context van Mulisch' receptie in Europa en daarbuiten geplaatst.

Het is wel jammer dat de recensent die zijn tekst als ‘regisseur, criticus’ ondertekende en lang over Steven Spielberg en zijn *Indiana Jones* uitweidde, geen

²⁷ Ryszard Turczyn is vertaler, hij vertaalt uit het Nederlands (o.a. *Schitterend gebrek* van Artur Japin) en uit het Duits (o.a. *Die Klavierspielerin* van Elfriede Jelinek).

²⁸ De verkoopcijfers werden me doorgegeven door de uitgeverij W.A.B.

²⁹ “Bezkrzytyczni krytycy twierdzą, że Mulisch jest Tomaszem Mannem naszych czasów. Ale to wierutna bzdura. [. . .] Krytycy (ale ci bezkrzytyczni) lokują tę powieść wśród najważniejszych europejskich powieści minionego stulecia, uznając ją za współczesną wersję *Czarodziejskiej Góry* Manna (Zaleski 2006).

enkele woord liet vallen over de verfilming van de gerecenseerde roman die tevens in de Poolse bioscopen werd vertoond. In deze recensie wordt het idee voortgezet dat de recensente van *De aanslag* te kennen gaf toen ze het over de Poolse manier van schrijven over de oorlog had. Zaleski lijkt een vertegenwoordiger van de beschouwing te zijn dat er maar een zaligmakende waarheid over de oorlog en over Holocaust geldig is:

Ondertussen neemt Mulisch geen overbodig risico om aan de lezer beelden te tonen of overdenkingen te presenteren die dat zouden overschrijden wat in zulke invloedrijke bladen als *New York Times* of *Der Spiegel* te lezen staat. De waarheid is zeer moeilijk te accepteren, maar als je die hier en daar een beetje aanpast, bijkapt, kan ze wel in een makkelijk verkoopbaar schema geduwd worden. (Zaleski 2006)³⁰

In *Nowe Książki* verscheen een recensie van Paweł Zajas, neerlandicus en wetenschappelijke medewerker aan de Universiteit van Poznań. Dankzij zijn vakkundigheid krijgt de lezer goed geselecteerde achtergrondinformatie over de auteur en zijn oeuvre. Zajas situeert Mulisch in het landschap van het naoorlogse Nederlandse proza naast Reve, Hermans en Wolkers en plaatst zijn eigen bevindingen in de context van de Nederlandse literaire kritiek. Hij wijst daarbij op het feit dat de waarde van het werk van Mulisch die de belangrijkste literaire prijzen in Nederland heeft gewonnen, voor de Nederlandse critici toch controversieel blijft. Zajas vergelijkt de strakke opbouw van *De procedure* en stelt vast: “[. . .] *De ontdekking van de hemel* vervaagt in het labirint van een taalspel, vervlochten door taalrijke interteksten (bijvoorbeeld brieven van Franz Kafka aan zijn vader), kabbalistisch-mythische getallensymboliek, quasi-wetenschappelijke kosmologisch-filosofische uitweidingen alsook bijzonder opdringerige autobiografische elementen” (Zajas 2006: 58).³¹

---

³⁰ “Tymczasem Mulisch nie podejmuje zbędnego ryzyka przedstawiania odbiorcy prze-myśleń lub obrazów wykraczających poza to, co o Holocaustie przeczytać można w takich wpływowych pismach jak *New York Times* czy *Der Spiegel*. Prawda jest bardzo trudna do przyjęcia, lecz gdy się ją trochę okroi, da się wepchnąć w jakiś łatwy do sprzedania schemat” (Zaleski 2006).

³¹ “[. . .] *Odkrycie nieba* rozplywa się w labiryncie językowej zabawy, przeplatanej licznymi intertekstami (np. listy Franza Kafki do ojca), kabbalistyczno-mityczną symboliką liczb, quasi-naukowymi kosmologiczno-filozoficznymi wywodami oraz wyjątkowo natrętnymi elementami autobiograficznymi” (Zajas 2006: 58).

7. Conclusies

Naar het Pools werden twee kortere, een langer verhaal en vier romans van Harry Mulisch vertaald. Alle vertalingen werden uit het Nederlands gedaan. Dit was nog vóór 1970 meer de uitzondering dan de regel (Koch 2003: 45-48). Na 1970, met de ontwikkeling van de docentschappen in Wrocław en in Warschau waar Nederlands wordt onderwezen, nam het aantal vakkundige vertalers toe die rechtstreeks uit het Nederlands vertaalden. Het merendeel van de vertalingen van Mulisch zag in de jaren 1975-1990 het licht, en dus in de periode van vóór de radicale veranderingen op de Poolse boekenmarkt. De twee laatste romans, *De procedure* en *De ontdekking van de hemel* verschenen na het ontstaan van de vrije markteconomie en werden door dezelfde uitgeverij gepubliceerd. Het grootste aantal van de recensies van Mulisch' werken is gewijd aan *De procedure* die over het algemeen een positieve weerklank vond en vandaar kan men (voorzichtig) van succes spreken. *De procedure* is tevens het eerste boek van Mulisch dat in de "nieuwe tijden" in Polen uitgegeven werd. Als men de recensies uit de jaren 1975-1990 met die van *De procedure* vergelijkt, is een grotere openheid en vakkundigheid van de recensenten te merken. In de recensies van *De procedure* en *De ontdekking van de hemel* wordt een breder perspectief uitgemeten en de literaire en buitenliteraire contexten worden gepresenteerd. De recensenten zijn beter geïnformeerd wat ongetwijfeld te maken heeft zowel met hun vakkundigheid als ook met een professionele promotie van de romans.

In het begin van deze bijdrage heb ik geschreven dat Nederlandse literatuur in Polen een onbekende literatuur is en dat dit verbazing moet wekken bij iemand die in de Nederlandse literatuur thuis is. In het licht van de reeds genoemde theorie van drie literaire systemen is dit echter goed verklaarbaar. Iemand die in de Nederlandse literatuur goed thuis is, kijkt vanuit dit literaire systeem naar het werk van Mulisch. Daar behoort het tot de literaire canon. Maar, zoals Herbert Van Uffelen terecht opmerkt: "[. . .] wordt de canon (te vaak) als het criterium bij uitstek beschouwd om te beoordelen of een literatuur al dan niet als volwaardig werd of wordt gerecipieerd. Immers, afgezien van het feit dat de canon ook in eigen land omstreden is, wie zegt dat de criteria die in het eigen taalgebied voor de canon gelden ook maar enige relevantie hebben in een ander literair systeem?" (Van Uffelen 2006). In het Poolse literaire systeem functioneert het werk van Mulisch anders. Er wordt vanuit dit literaire systeem en vanuit de Poolse context anders naar gekeken en er worden andere waarden en normen toegepast. Vanuit dit perspectief is "het systeem van een literatuur in vertaling, [. . .] niet meer – maar ook niet minder – dan een liminale tussenruimte" (Van Uffelen 2006). In deze ruimte komt het tot een dynamische ontmoeting van deze twee systemen waarbij "dat wat vanzelfsprekend leek of lijkt zich steeds weer als iets vreemds ontpopt"

(Van Uffelen 2006). Vandaar worden de herkenbare en gevoelige onderwerpen of motieven (oorlog, Holocaust) die door Mulisch op een andere manier aangepakt worden dan de bekende, vertrouwde Poolse schema's of modellen, direct opgemerkt en becommentarieerd. Een meer universeel, abstract en 'veilig' thema als dat van het scheppingsproces heeft in de Poolse culturele traditie sinds de romantiek en het messianisme een vaste plaats. Dit kan ook een rol gespeeld hebben in de positieve receptie van *De procedure*. Niet zonder betekenis voor het ontvangen blijft tenslotte ook de kwaliteit van de vertaling. In het geval van *De procedure* heeft het niveau van de Poolse tekst ongetwijfeld bijgedragen tot het succes van het boek en in het geval van *Twee vrouwen* – tot de mislukking ervan. De hier aan de hand van de receptie van Harry Mulisch in Polen cursorisch en steekproefsgewijs geschetste interacties tussen de contexten in de drie systemen: literatuur in de brontaal, literatuur in de doeltaal en literatuur in vertaling benodigen een verdere analyse waarbij de Poolse receptie van andere Nederlandse schrijvers betrokken zou moeten, worden teneinde een vollediger beeld van deze interacties te kunnen ontdekken.

Het werk van Harry Mulisch in het Pools:

“Skok konia i słodkie morze” (“De sprong der paarden en de zoete zee”). In: *Złoty Lwa: Opowiadania holenderskie*. Warszawa: PIW, 1975. pp. 174-200.

Czarne światło (Het zwarte licht). Warszawa: PIW, 1976.

“Co się stało z sierżantem Massuro?” (“Wat gebeurde er met sergeant Massuro?”).

In: *Smutny kos: Opowieści niesamowite i osobliwe z prozy niderlandzkiej*. Warszawa: PIW, 1983. pp. 281- 310.

Zamach (De aanslag). Warszawa: Czytelnik, 1988.

Dwie kobiety. Stare powietrze (Twee vrouwen; Oude lucht). Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 1990.

Procedura (De Procedure). Warszawa: W.A.B., 2001.

Odkrycie nieba (De ontdekking van de hemel). Warszawa: W.A.B., 2006.

Harry Mulisch in de Poolse pers:

Czarne światło (Het zwarte licht): Zofia Klimaszewska. “Literatura holenderska.

Harry Mulisch, Czarne światło.” *Rocznik Literacki* 1976; J. Rajska. “Harry

Mulisch, Czarne światło.” *Wiadomości* (Wrocław) 51 (1976); Ewa Lewandowska.

“W miniaturowych ujęciach.” *Argumenty* (Warszawa) 8 (1977); Jan Walc.

“Czarne Światło.” *Literatura na Świecie* 2 (1977); Anna Esden-Tempska.

“Światło i cień.” *Miesięcznik Literacki* 1 (1978).

- Zamach (De aanslag)*: Marzanna Leociak. "Holenderski pucel." *Nowe Książki* 5(1989) 30.
- Dwie kobiety. Stare powietrze (Twee vrouwen. Oude lucht)*: Danuta Bakalarczyk. "Feminizm spauperyzowany." *Nowe Książki* 7(1991) 45-46.
- Procedura (De procedure)*: Paweł Dudziak. "Opowieść demiurgów." *Tygodnik Powszechny* (Kraków) 17.03.2002; "Grzech tworzenia." *Słowo Polskie* (Wrocław) 4.04.2002, nr. 79; "Rozważania na temat natury stwarzania." *Dzień Dobry* (Warszawa) 14.12.2001; Anna S. Dębowska. "Konsekwencje aktu tworzenia." *Dziennik Polski* (Kraków) 15.11.2001; Piotr Bratkowski. "Drogi kręte i proste." *Gazeta Wyborcza* (Warszawa) 15/16.12.2001; Andrzej Skrendo. "Lilith." *Pogranicza* 1: 36 (2002): 80-84; Ewa Nowacka. "Kreator, demiurg, nieszczęśnik." *Nowe Książki* 2(2002) 25; Inga Iwasiów. "Proces, proceder, procedura." *Res Publica Nova* 5(2002) 106-107; Inga Iwasiów. "Proces, proceder, procedura." *Rewindykacje. Kobieta czytająca dzisiaj*. Kraków: Universitas 2002. 127-131; Edwin Bendyk. "Przepis na książkę." *Geraadpleegd* 18.09.2006 <<http://czytelnia.onet.pl/0,9759,0,889,recenzje.html>>; Tomasz Kuba. "Zły demiurg." *Echo* 15 (2002); "Orzeł i reszka" (gesprek: Harry Mulisch en Krzysztof Masłoń). *Rzeczpospolita* (Warszawa) 29/30.12.2001.
- Odkrycie nieba (De ontdekking van de hemel)*: Krzysztof Zaleski. "Mulisch jest preroklamowany." *Dziennik. Polska. Europa. Świat* 13.06.2006; Paweł Zajas. "Rzecz o narracyjnej proweniencji Boga." *Nowe Książki* 9(2006) 58.

Bibliografie

- Bibliografia zawartości czasopism*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1975-2004.
- Brems, Hugo. 2006. *Altijd weer vogels die nesten beginnen: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Goedegebuure, Jaap. 1991. "Der Roman *De aanslag* (1982) von Harry Mulisch in der ausländischen Rezeption." In: *Begegnung mit dem "Fremden"*. Akten des VIII. Internationalen Germanisten-Kongresses; Bd. 11. Hrsg. von Iwasaki, E., München 1991. 430-436. *Geraadpleegd* 29.09.2006 <<http://www.ned.univie.ac.at/doku-stelle>>.
- Koch, Jerzy, Norbert Morciniec. 1985. "Bibliografie van Poolse vertalingen uit de Nederlandse Literatuur." *Neerlandica Wratislaviensia*, II. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 425-480.
- _____. 1987. "Bibliografie van Poolse vertalingen uit de Nederlandse literatuur." *Neerlandica Wratislaviensia* III. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 321-364.
- Koch, Jerzy. 2003. "Linia przyływu: O obecności literatury niderlandzkiej w Polsce po 1945 roku." *Www.literaturaniderlandzka.pl. Katalog wystawy styczeń-luty 2003*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum. 45-53.

- Koch, Magdalena. 2005. "Transgresje narracyjne w prozie Jeleny Dimitrijević albo serbski dyskurs płci w działaniu." *Pamiętnik Słowiański*, LV, 1: 3-24.
- Uffelen, Herbert Van. 1993. *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830-1990*. Münster, Hamburg: Lit, Zentrum für Niederlande-Studien 1993.
- _____. 1994. "Harry Mulisch in het Duitse taalgebied." *Literatuur* 4: 216-222.
- _____. 2000. "Nederlandstalige literatuur in vertaling. Een model voor onderzoek." In: Paul van den Heuvel, red. *Interculturele aspecten van de Nederlandistiek in Midden- en Oost-Europa*. Bratislava: Stimul. 88-97.
- _____. 2006. "'Toeval dat na de gebeurtenis noodzaak bleek' (Over de onbeschrijfelijke onbeschrijfbaarheid van de Nederlandse literatuur in het buitenland)." In: Broomans, Petra, Stella Linn, Marianne Vogel, Stella van Voorst en Anders Bay, reds. *Object: Nederlandse literatuur in het buitenland. Methode: onbekend*. Groningen: Barkhuis. 9-20. Geraadpleegd 5.02.2007
<http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Nederlandistiek/MitarbeiterInnen/Herbert_Van_Uffelen/Text/dokutextid;38246/>.